

MOLLA SADRÂ'DA İLÂHİ FÂİLİYETİN NİTELİĞİ

Sedat Baran*

Öz

Müslüman filozoflar Aristo'nun dillendirdiği dört illetten maddî ve formel illetleri mâhiyetsel, fâil ve ereksel illetleri de varlıksal illetler diye ayırdılar. Molla Sadrâ fâil illeti; tabîi ve ilâhi (icadî) illet olmak üzere iki kısımda ele alır. Tabîi fâil hazırlayıcı fâil, icadî fâil ise varlık bahşedici fâildir. Bir muvahhide göre her şeyin fâili Allah'tır. Ancak Allah'ın nasıl bir fâil olduğu hususunda ihtilaflar vardır. Müslüman filozoflar ilâhi fâiliyetin niteliğini ortaya koymak için bütün fâil türlerini ele almışlardır. Bu fâillerden Bi'l-kasd, Bi'r-rıza, Bi'l-inâye ve Bi't-tecellî fâiller ilim ve iradeye sahip fâillerdir. Bi'l-kasd fâil bir gayeye binaen fiillerini gerçekleştirir. Fiillerine ilmi de tafsilîdir. Bi'r-rızâ fâilin ilmi icattan önce icmâlî, icattan sonra ise tafsilîdir. Bi'l-inâye fâilin zâtına ilmi huzurî, fiillerine ise husulî ve tafsilîdir. Bi't-tecellî fâil ise icattan önce fiillerini huzurî ilimle tafsilî bilir. Bu çalışmada Allah'a nispet edilme olasılığı olan bütün bu fâil türleri incelenecek ve bu fâil türleri arasında Allah'a nispet edilme olasılığı olan fâil türü tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Molla Sadrâ, Tabîi İlet, İlâhi İlet, Fâil İlet, Bi'l-inâye Fâil, Bi't-tecellî Fâil

THE ATTRIBUTE OF EMANATIVE PERPETRATION IN MULLA SADRA

Abstract

Muslim philosophers separated the material cause and formal cause as essential, and the efficient cause and intention cause as existential, which are the four causes stated by Aristoteles. Mulla Sadra addresses the efficient cause in two parts which are natural and emanative (creative) causes. Natural perpetrator is preparatory perpetrator and the creative perpetrator is the perpetrator bestowing entity. According to a almohad, Allah is the perpetrator of everything. However, there are disputes concerning what kind of perpetrator Allah is.

Muslim philosophers dealt with all types of perpetrator to put forth the attributes of emanative perpetration. Agents by Intentional, Agreement, Providence, Manifestation are perpetrators who have knowledge and will. Agents by intentional perform their actions by the virtue of a purpose. Their knowledge is detailed in their actions. The knowledge of agent by agreement is collective before creation and detailed after creation. The knowledge of agents by providence on their entity is presential and their knowledge on their actions is conceptual and detailed. On the other hand, agents by

Article Types/Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Makale Geliş Tarihi:28/05/2019, Accepted/Kabul Tarihi: 01/09/2019

Doi: 10.26791/sarkiat.571242

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı, sedat.baran@batman.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9875-6046>

manifestation have a detailed presential knowledge on their actions. This study addresses all the perpetrator types which may be attributed to Allah and identifies the perpetrator type which can possibly be attributed to Allah.

Keywords: Mulla Sadra, Natural Cause, Emanative Cause, Efficient Cause, Agent by Providence, Agent by Manifestation.

GİRİŞ

İlk bedihilerden olan nedensellik ilkesinin bilinmesi için delil ve istidlale gerek yoktur. Nitekim Fârâbî (ö. 328/950), İbn Sînâ (ö. 416/1037), Sühreverdî (ö. 587/1191) ve Molla Sadrâ (ö. 1050/1640) gibi İslâm dünyasının önde gelen filozofları hiçbir zaman bunun varlığını ispatlamaya çalışmamışlardır. Çünkü her insan fitri bir şekilde illet olmadan ma'lûlün mevcut olmayacağını bilir. Bu "Her ma'lûl illete muhtaçtır" önermesi şeklinde de beyan edilebilir. Buna göre nesnel âlemde ma'lûlün tahakkuk bulması illetin tahakkukuna bağlıdır ve illet olmadan ma'lûl sıfatına sahip hiçbir varlık mevcut olmaz.¹ Bu illet, mâ'lûlün kendisinden meydana geldiği fâil illettir. Fâil illet hem cisimlerin hareket kaynağı tabîi fâili ve hem de ma'lûlü meydana getirerek vücut bahşeden icadî fâili kapsar.

İslam felsefesi geleneğinde Allah Teâlâ'nın varlık bahşedici icadî fâil olması hususunda ihtilaf yoktur. Ancak Allah Teâlâ'nın nasıl bir fâil olduğu hususunda hem Müslüman filozoflar arasında ve hem de İslâm dünyasındaki diğer düşünce ekolleri arasında ihtilaflar vardır. Bu makalede nedensellik ilkesi bağlamında Molla Sadrâ felsefesinde ilahi fâiliyet problemi ele alınacak ve Allah'ın nasıl bir fâil olduğu sorusuna cevap aranacaktır.

1. MOLLA SADRÂ'DA NEDENSELLİK BAĞLAMINDA FÂİL İLLET

Felsefe tarihi açısından Sofistler dışında ilkçağda yaşayan filozofların çoğu nedensellik ilkesini benimsemiş² olsa da felsefi açıdan nedensellik ilkesini ele alan ilk kişi Demokritos ve üstadı Leukippus'tur.³ Bu iki atomcu filozof şans ve tesadüfün olmadığını ve bütün olay ve olguların birbirinin illet ve ma'lûlü olduğunu söylüyor ve nedensellik ilkesinin vuku bulmasının zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Ancak bu ilkeyi sistematik bir şekilde ele alan ilk kişi Aristo'dur.⁴ O, illet ve ma'lûl meselesinde illetleri maddî, formel/suret, etkin/fâil ve ereksel/gâî illet olmak üzere dörde ayırdı.⁵ Akabinde bu dört illeti de; yakın, uzak, bi'l-araz, bi'z-zât, bi'l-fiil ve bi'l-kuvve illetler şeklinde farklı kısımlara ayırdı.⁶

¹ Muhammed Taki Misbah Yazdî, *Amuzeş-i Felsefe* (Kum: Sazmân-ı Tebligât-ı İslâmî, 1378/1999), 2: 28.

² Frederick Charles Copleston, *Tarih-i Felsefe*, trc. Seyyid Celaleddin Müçtebevî (Tahran: İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, 1368/1989), 1: 34.

³ Seyyid Yahya Yesribî, *Tarih-i Tahlîli İntikâdi-i Felsefe İslâmî* (Tahran: Pejohişgâh-ı Ferheng ve Endişe İslâmî, 1387/2008), 226.

⁴ Jean Wall, *Ma Ba'de't-Tabia*, trc. Yahya Mehdevî (Tahran: İntişârât-ı Harezmi, 1370/1991), 315.

⁵ Aristo, *Metafizik*, trc. Şerafeddin Horasanî (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1389/2010), 48.

⁶ Bu illetlerden maddi illet, kendisinde değişimin ortaya çıktığı dayanak ya da malzemedir. Başka bir ifade ile bir şeyin kendisinden yapıldığı veya kendisinden meydana geldiği şeydir. Formel illet, bir şeyin şekli veya kalıbıdır. Fâil illet, kendisi vesilesiyle değişim ve dinginliğin meydana geldiği illettir. Ereksel illet, bir şeyin uğruna yapıldığı amaç ya da hedefdir. Bir heykeli ele aldığımızda heykelin malzemesi olan bronz heykelin maddi illetine, şekli formel illetine, heykeltıraş fâil illetine, heykelin süsleme için yapılması ereksel illetine örnektir. Bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 6. Baskı (İstanbul: Say Yayınları,

Aristo'dan sonra gelen bütün filozofların nedensellik ilkesi hakkındaki mihveri tartışmaları Aristo'nun düşünceleri olmuştur. Bazıları Aristo'nun konu hakkındaki düşüncelerini ispatlamaya çalışırken bazıları da Aristo'nun düşüncelerini şerh edip eksikliklerini gidermeye çalışmıştır.⁷

Molla Sadrâ felsefesinde Aristo'nun bu dört illeti eksik illet unvanıyla ele alınmıştır. Eksik illet; ma'lûlün tahakkuku için tek başına yeterli olmayan ve ma'lûlün varlığının zorunlu olması için başka illetlere ihtiyaç duyan illettir. Eksik illetin karşısında yer alan tam illet ise fiilin tahakkuku için tek başına yeterli olan ve ma'lûlün varlığını zorunlu kılan illettir. Eksik illet ile tam illet arasındaki en önemli fark tam illetin varlığı ma'lûlün tahakkukunu zorunlu kılarken eksik illetin varlığı ma'lûlün tahakkukunu zorunlu kılmamasıdır. Ortak noktaları ise her ikisinin yokluklarının ma'lûlün yokluğunu zorunlu kılmasıdır.⁸

Bu dört illetten maddî ve formel illetler mâhiyetsel illetler, fâil ve ereksel illetler de varlıksal illetler olarak kabul edilmiştir. Tabi maddî ve formel illetlere iç illetler, fâil ve ereksel illetlere dış illetler de denilmektedir.⁹ Mâhiyetsel illetler ma'lûlün özünün bir parçası olup onunla müttehittir ve her zaman onunla birlikte baki kalır. Mâhiyetsel illetlerden maddî illet, nesnelere istidat ve kuvvelerini temin eder. Formel illet ise eşyanın kendisi vesilesiyle bi'l-fiil olduğu ve eşyanın fiiliyat boyutunu oluşturan şeydir. Örneğin insanın nâtık nefsi madde ile ölçüldüğünde suret ve form, madde ve suret mecmuasıyla ölçüldüğünde de formel illettir. Varlıksal illetler ise ma'lûlün özünün bir parçası olmayıp dışındadır. Varlıksal illetlerden fâil illet ma'lûlün varlığının kendisinden sadır olduğu illettir. Ereksel illet ise insanın ihtiyari fiilleri için göz önünde bulundurduğu hedefler gibi ma'lûlün kendisi için meydana geldiği illettir.¹⁰

Varlıksal illetlerden olan fâil illeti ilk defa dile getiren kişi Aristo'dur. O kendisinden önce kimsenin bu illet türünü dillendirmediğini iddia eder.¹¹ Müslüman filozoflar Aristo'nun fâil illet tanımını göz önünde bulundurmakla beraber konuya yaklaşımlarıyla fâil illetin muhtevasını değiştirdiler.

Fâil illet meselesinde Molla Sadrâ daha çok İbn Sînâ'nın görüşlerini tekrarlar ve fâil illetin kendi zâtından ayrı varlık bahşeden bir fâil olduğunu söyler.¹² Molla Sadrâ fâil illeti; tabîi illet (hazırlayıcı illet, tabîi fâil, hareket kaynağı ve hareket bağışlayıcı) ve ilâhi illet (gerçek illet, ilâhi fâil, icadî fâil, varlık kaynağı ve varlık bahşedici) olmak üzere iki kısımda ele alır. Buna göre fâil illet hakkında iki terim vardır; biri fizikte kendisine "tabîi fâil" denilen ve bundan kastın; cisimlerin hareket kaynağı ve değişimler

2015), 124; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, 5. Baskı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 3: 175; Anthony Kenny, *Antik Felsefe*, trc. Serdar Uslu, 2. Baskı (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 1: 219.

⁷ Wall, *Ma Ba'de't-Tabia*, 312-353.

⁸ Muhsin Gareviyân, *İslâm Felsefesine Giriş*, trc. Sedat Baran (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013), 109.

⁹ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Şevâhidü'r-rubûbiyye fi'l-menâhici's-sülûkiyye* (Meşhed: Müesses-e-i Metbuât-ı Dinî, 1388/2009), 1: 68; Yezdî, *Amuzeş-i Felsefe*, 2: 20.

¹⁰ Ali Şîrvânî, *Şerh-e Mustelihât-ı Felsefî* (Kum: Defter-i Tebliğât-ı İslâmî, 1391/2012), 103-104.

¹¹ Yesribî, *Tarih-i Tahlili*, 226.

¹² Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Risâle fi'l-Hudus*, thk. Seyyid Hüseyin Museviyan (Tahran: Bunyâd-ı Hikmet-i Sadrâ, 1378/1999), 36.

olduğu terimdir. Diğeri de “ilâhi fâil” denilen ve ilahiyatta incelenen terimdir. Bundan kasıt; ma‘lûlû meydana getirerek vücut bahşeden varlıktır.¹³

Molla Sadrâ felsefesinde tabîi illet hazırlayıcı illet unvanıyla ele alınmıştır. Buna göre gerçek fâil olan icadî/ilâhi fâil ma‘lûlûn her durumda kendisine bağlı olduğu ve her durumda ma‘lûlle birlikte olan illettir. Ama tabîi fâil ma‘lûlûn varlığa gelmesi için gerekli olan ancak ma‘lûlûn varlığının devamının kendisine bağlı olmadığı illettir. Bu yüzden tabîi illette fâil her zaman ma‘lûl ile birlikte değildir. İletin ortadan kalkması ma‘lûlûn ortadan kalkmasını gerektirmez ve ma‘lûl yerinde sabit kalır. Nitekim evladına nispetle tabîi illet olan babanın ölümü evladının ölmesini gerektirmez. Evlat babasından sonra da hayatını devam ettirebilir. Tabîi illetlerin rolü, maddede icadî fâilden gelen varlık feyzini kabul etmesi için gerekli zeminleri hazırlamaktır.¹⁴

İlk defa fâil illeti Aristo dile getirmiş olsa da Aristo’nun zihin dünyasında Molla Sadra’nın dillendirdiği icadî fail tasavvuru yoktur. Aristo fâil illeti bir kuvvenin fiiliyata ulaşmasına neden olan tabîi hareketlerin muharriki anlamında ele alır. O’na göre madde âleminde fâil illetin varlığının gereksinimi bu hareket ve değişimdir.¹⁵ Başka bir ifade ile Aristo maddeyi ezeli bildiğinden gündeminde varlık bahşetme anlamındaki icadî fâil yoktur.

Aristo’nun tabîi fâil illet yaklaşımına karşı Molla Sadrâ Meşşâi filozoflar gibi icadî/ilâhi fâil illete dikkat çekerek hakiki fâilin fiilinin varlık bahşetme olduğunu söyler. Nitekim İbn Sînâ da varlık âleminde sadece tabîi fâilin olmadığını ve gerçek fâillığın göstergesi olan ilâhi fâilin de mevcut olduğunu söyler ve devamında şunları kaydeder: “İlâhi filozofların fâilden kasıtları doğa filozoflarının zannettikleri gibi salt bir şekilde hareket kaynağı değildir. Bilakis kasıtları Allah’ın âleme nispeti gibi varlığın yararlı kaynağıdır. Tabîi fâil illet ise sadece bir tür hareket icat eder ama varlık bahşetmez.”¹⁶

Molla Sadrâ felsefesinde icadî illet ile tabîi illet arasında fark gözetilmiştir. Bu farkların en önemlisi hareket bahşedici tabîi fâilin sadece cisimler zemininde icadî fâillik isen mücerretler âleminde tahakkuk bulmasıdır. Bu yüzden tabîi fâilde mekânsal devamlılık yani eser ve müessir arasında bir tür maddî ittisal söz konusu iken icadî fâilliyette mekânsal devamlılığın bir anlamı yoktur. Tabi icadî illiyette de illet ve ma‘lûl arasında bir tür varlıksal ittisal mevcuttur. Başka bir ifade ile tabîi fâilliyette maddî ve mekânsal ittisal ile birlikte varlıksal infisal hâkim iken icadî fâillikte maddî ve mekânsal ittisal olmadan varlıksal ittisal hâkimdir.¹⁷

İcadî illette fâil varlıksal açıdan ma‘lûlünden daha güçlü ve şiddetlidir. Oysa cisimler farklı özelliklere sahip olsalar da tek bir varlıksal dereceye sahiptirler. Nitekim Molla

¹³ Yezdî, *Amuzeş-i Felsefe*, 2: 20; Gareviyân, *İslâm Felsefesine Giriş*, 112.

¹⁴ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *eş-Şifâ: el-İlahiyyât*, thk. G. C. Anawati - Said Zayed (Tahran: İntişârât-ı Nâsır-ı Hüsrev, 1363/1984), 265-266.

¹⁵ İbn Rüşd, Aristo’nun düşüncelerini şu sözlerle açıklar: “Fâilin fiili; bi’l-kuvve bir hakikati bi’l-fiil yapmasından ibarettir... Eğer bir kimse icat ve i’dam’dan (yokluk) farklı bir şey yani fâili; yokluğu varlığa veya varlığı yokluğa dönüştürme şeklinde anlarsa bu şey kesinlikle imkânsızdır. Çünkü karşıt olgular bütün karşıtlarda imkânsızdır. Varlık ve yokluk da karşıttır.” Bk. Ebû’l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *Tehafetü’l-Tehâfe*, trc. Hasan Fethi (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1387/2008), 124-125.

¹⁶ İbn Sînâ, *el-İlahiyyât*, 257.

¹⁷ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *el-Hikmetü’l-meşrûkiyye*, thk. Sedat Baran (Kum: İntişârât-ı Mehr-i Emirü’l-Müminîn, 1395/2016), 54-57.

Sadrâ da varlıksal açıdan ma'lûlün illet ile eşit olmadığını söyler.¹⁸ Dolayısıyla varlık âleminde göz önünde bulunduracağımız her varlık ya illet veya başka bir illetin ma'lûlüdür. Tabîi fâil gibi fâiller hem illet ve hem de ma'lûldür. Bazı tabîi olaylara nispetle illet iken icadî illete nispetle ma'lûldür. İcadî fâil ise illetler silsilesinde hiçbir illetin ma'lûlü değildir. Bütün illetlerin ilk illeti olup illet silsilesinin kendisiyle son bulunduğu tam illettir.¹⁹ Molla Sadrâ'ya göre tam illet olan Allah dışındaki illetler bağımlı illetlerdir.²⁰ Fâillikleri de sadece ma'lûlün kabul edicilik şartlarını hazırlamaktır.²¹

Molla Sadrâ'da ilahi fâiliyetin varlık bahşedici icadî fâillik olduğu açıklandıktan sonra icadî fâilliğin niteliği yani Allah'ın nasıl bir fâil olduğu meselesi de açıklığa kavuşmalıdır. Zira İslam felsefesinin Meşşâi, İşrakî ve Hikmet-i Mûteâliye ekolü olmak üzere bütün ekolleri ile mütakellimler ve mutasavvıflar ilahi failiyetin varlık bahşedici icadî faillik olduğu hususunda hemfikirdir. Ancak bütün bu ekoller icadî failin niteliği hakkında farklı düşünceler öne sürmüşlerdir ki aşağıda bütün bu düşünceler Molla Sadrâ'nın yaklaşımları çerçevesinde incelenecektir.

2. İCADÎ/İLÂHİ FÂİL HAKKINDAKİ YAKLAŞIMLAR

İlâhi fâiliyetin çözüm anahtarı ilâhi ilim meselesidir. Zira mümkün varlıklar yaratılmadan önce ilmi varlığa sahip olduklarından yaratılmalarındaki mebde Allah'ın zâtî ilmidir. Bu yüzden Allah'ın icat öncesi ve sonrası ilmi hakkında doğru bir analiz ilâhi fâiliyetin hakikatini de aşikâr kılar. Nitekim Molla Sadrâ da ilâhi fâiliyet meselesinde ilâhi ilmi ele almış ve icat öncesi ve sonrası ilim hakkında açıklamalarda bulunmuştur. İslam dünyasında icadî fâil hakkında farklı yaklaşımlar dillendirilmiş ve Allah'a birçok fâil türü nispet edilmiştir. Aşağıda Allah'a nispet etme olasılığı olan bu fâil türleri incelenecektir.

¹⁸ Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî, *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erbâa* (Beyrut: Daru İhyai't-Türas, 1401/1981), 5: 147.

¹⁹ Müslüman mütakellimlerin çoğu nedensellik ilkesini reddettiklerinden Allah'ın tam illet olmasını da kabul etmemişlerdir. Bu gruba göre Allah'ın tam illet olması fiilin ondan zorunlu bir şekilde sudûrunu gerektirir. Çünkü tam illet tahakkuk bulunduğu zaman ma'lûl de kesin ve zorunlu bir şekilde tahakkuk bulur. Buna göre eğer Allah tam illet olursa fiilin tahakkukunda mecbur olması gerekir. Oysa Allah mutlak kadirdir. İsteddiği fiili yapar istediğini terk eder. Filozoflar, mütakellimlerin bu iddialarına şu şekilde cevap vermişlerdir. Allah'ın tam illet olması onun mecbur olmasını gerektirmez. Çünkü nesnel âlemdede Allah'ı mecbur kılacak hiçbir varlık yoktur. Eğer olsa bile bu mecbur kılıcı varlık ya Allah'ın ma'lûlüdür veya ma'lûlü değildir. Eğer Allah'ın ma'lûlü olursa, varlık feyzini Allah'tan aldığından ilahi mertebeden sonraki mertebede yer alır. Bu yüzden kendisinden önceki mertebede illeti olarak yer alan fâili her hangi bir fiile mecbur kılamaz. Ama eğer mecbur edici varlık Allah'ın ma'lûlü değilse ya müstakil veya başka bir varlığın ma'lûlüdür. Bu da Allah'ın vahdeti ve yalın/basit varlık olmasıyla çelişir. Dolayısıyla Allah için bir mecbur kılıcı tasavvur etmek yanlıştır. Bk. Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye* (Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1370/1991), 1: 622; Mesûd b. Ömer Teftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd* (Kum: İntişârât-ı Râzî, 1412/1991), 2: 136; Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-erbaa*, 6: 319.

²⁰ Kindî (ö. 260/873), Allah dışındaki fâillerin gerçek fâil olmadıklarını belirterek şöyle der: "Ondan aşağıdakilere yani bütün yaratıklara hakiki değil mecâzî fâil adı verilir. Yani bunların hepsi, gerçek anlamda edilgin durumundadırlar. Bunların ilki, yaradan'dan etkilenmiş, sonrada birbirlerini etkilemişlerdir... İlk edilgin, başkasını etkilediği için ona mecâzî anlamda fâil denilmiştir." Bk. Hasan Aydın, *Eski Yunan'dan İslâm'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu* (İstanbul: 7 Renk Basım Yayıncılık, 2009), 119.

²¹ Allâme Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Nihâyetü'l-hikme* (Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebligât-ı İslâmî, 1378/1999), 2: 114-117.

2.1. Bi'l-kasd Fâil

Bu fâil türü fiillerini belli bir gayeye binaen kendi özgür iradesi ile eyleme döker. Bunun için gerekli ilme sahiptir ve ilmi de fiilin vukuundan önce olup tafsilâdır. Fâilin gayesi zâta zait olduğundan fâilin fiilin yapımına ve terkine nispeti eşittir. İnsanın özgür iradesi ile bir yerden başka bir yere hareket etmesi buna örnektir.²²

Mu'tezilî mütekellimlerin Allah'ın fâilliği için dillendirdikleri bi'l-kasd fâilliği filozoflar kabul etmeyip eleştirmişlerdir ki bu eleştirilerin en önemlileri şunlardır:

1- Bi'l-kasd fâil her ne kadar özgür iradesi ile bir fiili eyleme dökse de bi'l-kasd kavramının içinde bir tür zorunluluk gizlidir. Zira söz konusu fiil göz önünde bulundurulmuş gaye ve da'inin (sebebin) etkisiyle meydana gelir. Bu gaye ve da'i fiilin ereksel illeti mesabesindedir. Yani kendisinden fiil sadır olan fâilin illeti hükmündedir. Bu yüzden fâilin fâilliği fiilin ereksel illeti veya gayesinin hükümler altındadır. Bu da fâilin mutlak ihtiyar ve iradesini sınırladığından Allah'a nispet edilmesi söz konusu olamaz. Dolayısıyla Mu'tezilî mütekellimlerin ilâhi fiiller için dillendirdikleri gaye ve da'i iddiası yanlış ve batıldır.²³ Nitekim İbn Sînâ da *Dânişnâme-i 'Alâ'i* adlı eserinde "Gaye fâilin hareket ettiricisi" olduğunu söylemektedir.²⁴

2- Mu'tezilî mütekellimler aklî hüsn ve kubh kaidesine binaen Allah'ın başkalarına iyilik ulaştırmaktan ibaret olan hüsn sıfatına sahip güzel fiilleri yapması söz konusu fiilleri terk etmesinden evla ve daha güzel olduğundan âlemi yarattığını iddia etmişlerdir. Ancak filozoflar ilâhi zattan başka bir gayeye binaen yapılan her fiilin fâilin zâtını kâmil kıldığından bu iddianın ilâhi zatta eksikliğe sebep olacağını söylemişlerdir. Bu istidlal Fârâbî'nin eserlerinde de göze çarpmaktadır. O, bu hususta şöyle der: "Eğer Allah'ın fiilleri hedef ve gayeye sahip olursa bunun anlamı zâtının kemalleri ve varlığının gerçekliği dışında olan bir kemale sahip olmak için varlık bahşetmesidir. Nitekim biz insanlar da başkalarına mal bahşetmekle lezzet, keramet, riyaset... vb. kemaller elde ederiz. Hâlbuki bunun elde edilmesi Allah için imkansızdır. Bu olasılık onu kadim ve evvel olmaktan çıkarır."²⁵

3- Allah bi'z-zât ganidir ve fiillerinde zâtından başka bir gaye ve hedefi gözetmesi bu sıfatıyla çelişir. Nitekim İbn Sînâ *el-İşarat* adlı eserinde zâtı ve özü itibarıyla gani olan kimsenin ne zâtından, ne zâti sıfatlarından, ne âlimlik ve kadirlik gibi izafî kemali sıfatlarından ve ne de başka bir şeyden zâtından başkasına hiçbir şekilde taallukunun olmaması gerektiğini aksi durumda fakir ve muhtaç olacağını söyler.²⁶

Molla Sadrâ da farklı eserlerinde Allah'ın tam ve muhtar fâil olduğunu ve bundan ötürü fiillerinin gayesi olduğunu, bu gayenin de ilâhi zattan başka bir şey olmadığını ifade eder.²⁷ Nitekim Allah'ın tam fâil olmasını bi'z-zât fâil olmasından kaynaklandığını, zâtı dışında bir şeyin fâilliğine neden olması durumunda fâilliğinin eksik bir fâillik olacağını

²² Tabâtabâî, *Nihâyetü'l-hikme*, 2: 103; Yezdî, *Amuzeş-i Felsefe*, 2: 92.

²³ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *et-Ta'likât*, thk. Abdurrahman Bedevi (Kum: Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî, 1411/1990), 53.

²⁴ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *Dânişnâme-i 'Alâ'i*, thk. Muhammed Muin (Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Asâr-ı Millî, 1383/2004), 97.

²⁵ Ebû Nasr Muallim-i Sâni Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, trc. Hasan Melekşâhî (Tahran: İntişârât-ı Suruş, 1376/1997), 71-71.

²⁶ Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali b. Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât* (Tahran: İntişârât-ı Defter-i Neşr-i Kitap, 1403/1983), 3: 140.

²⁷ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Hudûsü'l-âlem*, trc. Muhammed Hâcevî (Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1408/1988), 303.

oysa bi'z-zât fâil olmanın gereksinimi fiil ve fâillik sebebinin fâilin kendisi olması gerektiğini belirtir.²⁸

2.2. Bi'r-rızâ Fâil

İşrâkî filozoflar tarafından dillendirilen bi'r-rızâ fâil;²⁹ özgür iradesiyle fiillerini yapan ve fiillerinin kaynağı kendi zâtına bilgisi olan fâildir. Tabi bu bilgi fiilin tahakkukundan önce icmâlî iken fiil mertebesinde tafsilî olup fiilin aynısıdır.

Bi'r-rızâ fâilin malumu hakkında ilki fiilden önce diğeri de fiilden sonra olmak üzere iki ilmi vardır. Fiilden önceki ilmi de zâtın zâta ilmi ve zât makamında zâtın eşyaya ilmi olmak üzere iki kısımda ele alınır. Zâtın zâta olan ilmi huzurî bir ilim olup icmâlîdir. Huzur da zuhur ve nurdan başka bir şey değildir. İşrâkî filozoflara göre kendisi için zahir olan yegâne şey nurdur ve mücerret olan her nurun kendisine ilmi vardır. Allah da Nûrû'l-Envâr ve mutlak nurdur. Bu yüzden zâtı zât için aşikâr ve zahirdir. Bu, hiçbir aracı olmadan insanın kendi zâtını ve özünü algılamasına benzer.³⁰ Zâtın zât makamında eşyaya olan ilmi de huzurî ve icmâlîdir. Bu ilmin kaynağı ilâhi zâtın kendisidir. Yani zât fiilin illeti olduğundan illet hakkındaki ilim malum hakkındaki ilmi gerektirir. İşrâkî filozoflara göre Allah bu ilim vesilesiyle zâtından sadır olan fiilleri icmâlî bir şekilde bilir. Bu, zâtı vesileyle icat ettiği hayali formlara icmâlî ilmi olan insanın fâilliyi gibidir.³¹

Bi'r-rızâ fâilin fiilden sonraki ilmi de huzurîdir. Ancak bu mertebede ilmi icmâlî değil tafsilîdir ve fiil mertebesinde fiilin aynısıdır. İşrâkî filozofların beyanına göre İşrâkî izafe ile bütün eşya kendi varlık elbisesi içinde Allah'ın malumudur. Yani Nûrû'l-envâr olan Allah'ın eşyaya tafsilî ilmi eşyanın onun nezdindeki huzurudur.³² Sühreverdî bu hususta şöyle der: “İlâhi ilmin hakikati işrâk kaidesinin kendisidir. Bunun anlamı şudur: Allah'ın kendi zâtına ilmi zâtı için nur ve zahir olmasıdır. Onun eşyaya ilmi eşyanın onun nezdinde zahir olmasının kendisi olup ya kendileri veya gereksinimleri onun için zahir ve hazırır.”³³

Sühreverdî'den sonra gelen birçok düşünür bi'r-rızâ fâil düşüncesini eleştirmiştir. Bu eleştirilerin en önemlisi şudur: Sühreverdî'ye göre Allah fiilin icadından önce fiili hakkında tafsilî değil icmâlî ilme sahiptir. Ancak fiilden önce tafsilî olmayıp icmâlî ilme sahip olmak Allah için bir eksiklikler. Çünkü Allah'ın mutlak kemal olmasının gereksinimi icattan önce de fiili hakkında tafsilî ilme sahip olmasıdır.³⁴

Hikmet-i Müteâliye ekolü filozofları Sühreverdî'nin Allah'ın icat öncesi ilim hakkında söz konusu düşünceye sahip olmasını Sühreverdî'nin düşünce dünyasında “Yalın hakikat, kendi basitliği/yalınlığı içerisinde her şeyi kuşatmıştır” ilkesinin olmamasına bağlamaktadırlar. Molla Sadrâ bu hususta şöyle der: “Allah'ın zâtı ve ahadi varlığıyla

²⁸ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-erbaa*, 6: 327.

²⁹ Sühreverdî ve diğer İşrâkî filozofların eserlerinde fâil bi'r-rızâ kavramı dillendirilmemiştir. Molla Sadrâ bu felsefi ekolün düşüncelerine ve yaklaşımlarına binaen bu grubun ilahi fâiliyet hakkındaki görüşlerine bu ismi vermiştir.

³⁰ Ebû'l-Fütûh Şehâbeddin Yahyâ b. Habeş Sühreverdî, *Mecmuâ-i Müsannefât-ı Şeyh-i İşrâk*, thk. Henry Corbin (Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001), 2: 152.

³¹ Sühreverdî, *Mecmuâ-i müsannefât*, 1: 485.

³² Sühreverdî, *Mecmuâ-i müsannefât*, 1: 487, 2: 152-153.

³³ Sühreverdî, *Mecmuâ-i müsannefât*, 1: 152.

³⁴ Sebzevârî, *Şerhü'l-Manzûme*, 2: 592.

bütün hissi ve aklî eşyanın varlığı ve ilmi sureti olduğu bu kaidenin keyfiyetini galiba Sühreverdî derk etmemiş ve buna ulaşmamıştır.”³⁵

Molla Hâdî Sebzevârî (ö. 1289/1872) de bu hususta şunları söylemektedir: “Eğer Şeyh Şahabettin Sühreverdî ve tabileri olan İşrâkî filozoflar bu kaideyi bilmiş olsalardı asla Allah’ın zâtî ve kemali ilminin icmâlî olduğuna ve tafsilî ilminin de eşyanın tafsilî varlıkları olduğuna inanmazlardı”³⁶

2.3. Bi’l-inâye Fâil

Fillerini özgür iradesi ile yapan, zâtına zait bir da’i (sebe) olmadan kendisinden fiilin sadır olduğu ve fiilleri hakkında icattan önce tafsilî ilme sahip olan fâildir.³⁷ Meşşâî filozoflar ile Hikmet-i Müteâliye ekolü filozoflarının ilâhi ilim problemine farklı çözümler sunması bi’l-inâye fâili farklı şekillerde ele almalarını neden olmuştur. Burada tarihi önceliğinden ötürü önce Meşşâî felsefesi özelinde İbn Sînâ’nın ardından da Hikmet-i Müteâliye ekolü özelinden Molla Sadrâ’nın düşünceleri incelenecektir.

2.3.1. İbn Sînâ’da Bi’l-inâye Fâil

İbn Sînâ ilâhi inayetin niteliğini açıklamak için öncelikle ilâhi ilim hakkında bazı ilkeler dillendirir. Akabinde de ilâhi inayeti açıklar. İbn Sînâ’nın dillendirdiği bu ilkeler özetle şunlardır:

1. İlke: “Her mücerret akıllıdır” felsefî kaidesine binaen Allah’ın huzurî bir şekilde kendi zâtına ilmi vardır. Zira akletmeye engel olan tek şey madde ve maddenin gereksinimleridir. Eğer bir varlık maddeden mücerret olursa akletmesi için hiçbir engeli olmayacaktır.³⁸

2. İlke: Allah bi’z-zât bütün mümkün varlıkların fâil ve illeti olduğundan fâiliyeti de tamdır ve fiili için başka bir şeye muhtaç değildir. Yukarıda da belirtildiği üzere Allah dışındaki bütün illetler hazırlayıcı illet mesabesinde olup eksik iletir.

3. İlke: Mümkün varlıklar hakkındaki ilâhi ilim, ilâhi zâtın kendi zâtına olan ilmi gibi huzurî olmayıp husulîdir. Tabi bu husulî ilim külli olup kesret ve değişimden uzaktır. Allah mümkün varlıklara zâta resmedilmiş bu suretler vesilesiyle ilim sahibidir.

İbn Sînâ resmedilmiş bu suretleri ikiye ayırır. Bunların ilki nesnel âlemde tahakkuk bulan nesnelere sahip oldukları suretlerin zihinde oluşmaları diğeri de zihinde mevcut olan surete göre nesnel âlemde bir şeylerin icat edilmesidir. Dolayısıyla ilkinde mevcut olan şeylerden suret elde edilirken ikincisinde zihinde mevcut olan suretten nesnel varlıklar mevcut olur. İbn Sînâ’nın, Allah için resmedilmiş suretlerden kastı bu ikinci kategorideki surettir. Yani Allah ilmini nesnel varlıklardan almamıştır. Nesnel varlıklar onun ilminden meydana gelmişlerdir.³⁹

İbn Sînâ bu üç ilkeyi dillendirdikten sonra bi’l-inâye fâili şu şekilde tanımlar: “İnayet: Vâcibü’l-Vücûd’un ilminin bütün varlıkları ihata edip kapsamasıdır. En güzel nizam

³⁵ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Ta’lîka Ber Şerh-i Hikmetü’l-İşrâk* (Kum: İntişârât-ı Bidâr, ts.), 362.

³⁶ Sebzevârî, *Şerhü’l-Manzûme*, 2: 599.

³⁷ Abdullah Cevâdî Amulî, *Felsefe Sadrâ* (Kum: İntişârât-ı İsrâ, 1387/2008), 2: 252.

³⁸ Gulam Hüseyin İbrahimî Dinanî, *Kavâid-i Külli-i Felsefî Der Felsefe İslâmî* (Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001), 1: 374.

³⁹ Ebû Ca’fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen Tûsî, *Şerhü’l-İşârât vet-Tenbihât* (Kum: İntişârât-ı Bustân-ı Kitap, 1386/2007), 3: 902.

üzere ayan olması için bütün varlıkların buna mutabık olması gerekir. Böylesi bir nizam ilminin kapsayıcılığından Vâcibü'l-Vücûd'un zâtının ma'lûlûdür. Buna göre mevcut varlıklar en güzel nizamla uyum içindedirler. En güzel nizam Vâcibü'l-Vücûd'tan bir kasıt ve talep olmaksızın ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Vâcibü'l-Vücûd'un bütün varlıkların düzenlerinin niteliği hakkındaki ilmi, bütün varlıklara hayrın ifâze kaynağıdır.”⁴⁰

İbn Sînâ'nın inâyet hakkındaki bu tanımı kendi içinde üç ögeyi barındırır. Bu üç ögenin ilki olan hayır düzenine ilim, bi'l-inâye fâillikte mihveri role sahiptir. Çünkü Vâcibü'l-Vücûd'un kendi zâtına olan ilmi bütün hayırların feyezân sebebi ve bütün varlıkların sudûr kaynağıdır. İkinci öge olan Vâcibü'l-Vücûd'un zâtı itibarıyla bütün varlıkların illeti olması, fillerinde zâtından başka gayesinin olmamasındandır. Belirtildiği üzere Vâcibü'l-Vücûd zâtına zait olmayan bir fâillik ile ilk illet olup zâtı itibarıyla bütün fiillerin fâilidir. Üçüncü öge olan Vâcibü'l-Vücûd'un hayır nizamına razı olması fiillerinin zâtıyla uyumlu ve zâtının rızasıyla tahakkuk bulmasındandır. İbn Sînâ bu hususta şöyle der: “Bu şeylerin ondan sadır olması kendisine âşık olan zatının gereksinimidir ve eşyaya olan rızası da fiilin gayesi olan zâtından ötürüdür”⁴¹

Meşşâî filozofların ilâhi fâiliyet hakkında dile getirdikleri iddialar her ne kadar Mu'tezilî mütekellimlerin ilâhi fâiliyet hakkındaki düşüncelerine nispetle daha dakik ve daha kâmil olsa da kendi içinde bazı problemler barındırır. Nitekim bu problemlerden ötürü birçok düşünür Meşşâîlerin bi'l-inâye fâil teorisine karşı çıkmıştır.

Hace Nasreddin Tûsî (ö. 1274), İbn Sînâ'nın *el-İşarat* adlı eserine yazdığı şerhte resmedilmiş suretlerin ilâhi zâtın gereksinimi olduğu iddiasından kaynaklı daha önce Sühreverdi tarafında dile getirilen problemleri açıklar. Tabi Molla Sadrâ, Tûsî'nin dile getirdiği bu problem ve eleştirilerden hiçbirinin doğru olmadığını ifade eder. Ardından söz konusu problemlere cevap verir ve eleştirilerin doğru olmadığını delilleriyle ortaya koyar.⁴² Ancak kendisi başka açılardan İbn Sînâ'nın ilâhi inâyet ilmi düşüncesinin doğru olmadığını belirterek bunu eleştirir.

Molla Sadrâ'ya göre Meşşâîlerin bi'l-inâye fâil teorisinin asıl problemi onların ilâhi zatta resmedilmiş suretleri araz, varlık türünü de zihni/özel varlık bilmeleridir. O, bu

⁴⁰ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 3: 151.

⁴¹ İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, 157.

⁴² Tûsî'ye göre eğer resmedilmiş suretler ilâhi zâtın gereksinimi olurlarsa özetle şu problemler karşımıza çıkar:

1. Problem: İlâhi Zât hem etken ve hem de edilgen yani hem fâil ve hem de kabil olur.
2. Problem: İlâhi Zât selbi de olmayan gayri izafî sıfatlarla vasıflanır.
3. Problem: İlâhi Zât mümkün ve mütekessir ma'lûllerin mekân ve mahali olur.
4. Problem: İlet ile ma'lûlün birbirinden farklı olmaması gerekir.
5. Problem: İlâhi kudretin sınırlı olmasını gerektirir.

Molla Sadrâ bu problemlere özetle şu şekilde cevap verir:

1. Problemin Cevabı: Kabul; “infial” ve “ittisaf” olmak üzere iki farklı anlamda kullanılır. Meşşâîler bunu ilmi suretlere zâtın infiali değil ittisafı anlamıyla ele alırlar.
2. Problemin Cevabı: İlmi suretler Allah'ın hakiki sıfatları değildir. Onun hakiki sıfatı zâtına zait olan ilmidir ve bu ilim tafsilli suretlerin kaynağı ve bunlar hakkındaki ilimdir.
3. Problemin Cevabı: Resmedilmiş suretlerin kesreti zâttan sonradır ve illet ile ma'lûlün tertibi esasıncadır.
4. ve 5. Problemin Cevabı: Bu iki problem felsefenin ihtilafı konularındandır. Bk. Merziye Ahlaki, *Şerh-i Şevâhidü'r-rubûbiyye: Huda Şinâsî* (Tahran: Bunyâd-ı Hikmet-i İslâmî Sadrâ, 1391/2012), 87; Molla Sadrâ, *Şevâhidü'r-rubûbiyye*, 1: 54.

hususta şöyle der: “Bizim onlarla muhalefetimiz onların bu suretleri araz ve varlıklarını da zihni varlık bilmeleridir”⁴³

Meşşâîlere göre Allah’ın fiillerine ilmi resmedilmiş suretler vesilesiyledir. Buna göre resmedilmiş suretler zihni varlık sayılır. Zihni varlığın özelliği de nesnel varlığı göstermesidir. Meşşâîlere göre bu suretler fiilin icadından önce mevcuttur. Bu iddianın gereksinimi nesnel varlık olmadan zihni varlığın mevcut olmasıdır ki bu da imkânsızdır.⁴⁴ Molla Sadrâ akabinde Meşşâîlerin bi’l-inâye düşüncesine başka eleştiriler de yöneltir ki bu eleştiriler özetle şunlardır:

1- Meşşâîlere göre Allah’ın fiillerine ilmi suretlerin zâta resmedilmesi vesilesiyle husulî olup zâta zaittir.⁴⁵ Bunun anlamı bütün kemal ve yetkinliklere sahip Allah’ın ilmi kemalden arî olmasıdır. Keza felsefede nefis sahibi maddî varlıkların husulî bilgiye sahip olabileceği söylenmektedir. Allah ise mutlak mücerrettir.

2- Meşşâîlere göre resmedilmiş suretler ilâhi zâtın gereksinimleridir. Bir şeyin gereksinimi ya nesnel, ya öznel veya mâhiyetin gereksinimidir. Eğer ilmi suretler Allah’ın nesnel gereksinim olursa lazım ile melzumun birbirinden ayrılmayacağı kaidesine binaen melzumu gibi yani Allah gibi nesnel âlemde mevcut olması gerekir. Eğer ilmi suretler Allah’ın mâhiyetinin gereksinimi olursa (ister Allah’ın mâhiyeti yoktur ve ister mâhiyeti varlığının kendisidir denilsin) yine de bu suretler nesnel varlıklarıyla onun gereksinimi olacağından cevheri suretler de nesnel cevher olacaktır. Allah nesnel hakikat olduğundan Meşşâîlerin dedikleri gibi bunlar zihni olmayacaktır.

3- İmkân-ı Eşref kaidesine binaen ilk mebdeye yakın olan varlık, varlık derecesi bakımında daha yoğun ve zâtî itibarıyla daha şeriftir. Ancak Meşşâîlerin resmedilmiş suretler nazariyesine göre bu kaide batıl olacaktır. Çünkü onlara göre suretler ilâhi zâta kaim arazlardır. Oysa arazlar imkân âleminde cevherlerden daha aşağı mertebede yer alırlar.

Molla Sadrâ bu eleştirilerden sonra ilâhi ilmin eşyanın mâhiyetine değil varlığına taalluk bulunduğunu bu yüzden bütün varlıklar husulî suretleri vesilesiyle değil nesnel huzurları vesilesiyle ilâhi zâta mevcut olduklarını belirtir.⁴⁶

2.3.2. Molla Sadrâ’da Bi’l-inâye Fâil

Molla Sadrâ, İbn Sînâ’nın bi’l-inâye fâil nazariyesini eleştirdikten sonra kendisi Meşşâî yöntemle bi’l-inâye fâil hakkında yeni bir teori açıkladı. Buna göre ilki Allah’ın kendi zâtına ikincisi de zâtî mertebesinde fiillerine olan ilmi olmak üzere ilâhi ilmin taalluku iki kısımda ele alınır. Allah’ın kendi zâtına olan ilmi meselesinde Molla Sadrâ, Allah’ın huzurî ilimle kendi zâtını zâtî vesilesiyle bildiğini söyler ve bunun için bazı deliller zikreder ki bu deliller şunlardır:

1. Delil: Öncelikle maddeden arî olan her zât kendi nezdinde hazırır. Yani huzurî bilgi ile kendi zâtını bilir. İkincisi varlığın teşkiki ve farklı yoğunluk derecelerine binaen varlığı daha yoğun ve şiddetli olan varlık akıl ve akledilen açısından daha kâmindir ve kendisini daha açık ve şiddetli akleder. İlâhi zât da yoğunluk derecesi açısından en şiddetli varlık olup varlığın en üst mertebesinde yer alır. Keza salt yalın/basît olup

⁴³ Molla Sadrâ, *el-Esfârü’l-erbaa*, 6: 227.

⁴⁴ Tabâtabâî, *Nihâyetü’l-hikme*, 1: 138.

⁴⁵ İbn Sînâ, *et-Ta’likât*, 81.

⁴⁶ Molla Sadrâ, *el-Esfârü’l-erbaa*, 6: 232.

madde ve maddenin bütün gereksinimlerinden arî ve ıraktır. Bu yüzden akıl ve akledilen açısından en kâmil olup en şiddetli şekilde zâtını akleder ve zâtı vesilesiyle zâtını bilir.

2. Delil: Aklın, var olması babında yetkinlik addettiği her kemale Vâcibü'l-Vücûd sahiptir. Bu felsefî kaideye binaen zât hakkındaki ilim var olması yönüyle varlık için kemaldır ve Allah bi'z-zât bu kemale sahiptir. Çünkü Vâcibü'l-Vücûd için sabit olan kemalin varlığı vâcip ve zorunlu olmazsa Vâcibü'l-Vücûd'un zatında kuvve ve istidada yol açar. Dolayısıyla zât hakkındaki ilim Vâcibü'l-Vücûd için bi'z-zât olup vâcip ve zorunludur.⁴⁷

3. Delil: “Bir kemale sahip olmayan o kemali başkasına bahşedemez” felsefî kaidesine binaen bütün kemallerin kaynağı mutlak kemal olan Allah'tır. Mahlûklar arasında insan nefsi ve mücerret akıllar gibi bazı varlıklar kendi zâtları hakkında ilim sahibi olma kemaline sahiptirler. Dolayısıyla bazı varlıklara zât ilmi bahşeden Allah'ın kendi zâtına âlim olmaması düşünülemez.⁴⁸

Molla Sadrâ Allah'ın kendi zâtı vesilesiyle zâtını bilmesini delilleriyle ispatladıktan sonra ilki varlığın asaleti diğeri de varlığın teşkîki olmak üzere iki ilkeyi öncül unvanıyla zikreder. Ardından da “Yalın hakikat her şeyi kuşatmış olup mevcut şeylerden bir şey değildir” ilkesi çerçevesinde Allah'ın zât makamında fiillerine olan huzurî ilmini ispatlar. Bu felsefî ilkeye göre varlık Allah için zâtidir. O bütün varlıksal kemallere eksiksiz ve yalın/basît bir şekilde sahiptir. Ama hiçbir varlığın zâtına ve mâhiyetine de benzemez.⁴⁹

Daha önce ispatlandığı üzere Allah zâtı vesilesiyle zâtına âlimdir. “Yalın hakikat” ilkesine binaen de zâtı mevcut şeylerden bir şey olmamakla beraber her şeyi kuşatmıştır. Dolayısıyla Allah'ın kendi zâtına olan ilmi bütün varlıklara olan ilminin kendisidir. Yani Allah'ın kendi zâtını akletmesi eşyanın varlığını akletmesidir.

Molla Sadrâ'ya göre bu ilmin en önemli özelliği icmâlî yani yalın/basît olmakla beraber zât mertebesinde icattan önce varlıklar hakkında tafsilî olmasıdır. Bu ilmin taalluku mevcudatın mâhiyetleri değil varlıklarıdır. Molla Sadrâ icattan önce zât mertebesindeki bu ilmi “yalın/basît ve icmâlî olmakla beraber tafsilînin keşfi ilim” diye adlandırır.

2.4. Bi't-tecellî Fâil

Ariflere ve mutasavvıflara göre Allah kendi zâtına âşıktır ve zât merhalesinde hiçbir taayyünü yoktur. Zâtan sonra zuhur merhalesinde ise feyz-i akdes ve feyz-i mukaddes olmak üzere iki zuhuru vardır. Feyz-i akdes ile varlıklar Allah'ın ilminde feyz-i mukaddes ile nesnel âlemde ayan olurlar. Bu yüzden bütün hakikatlerin zuhur kaynağı zâtın zâta aşkı ve zâtın zât için zuhurudur.⁵⁰

Bi't-tecellî fâil özgür irade sahibi fâildir ve zâtına olan huzurî ilim vesilesiyle tahakkukundan önce tafsilî bir şekilde fiili bilir. Onun fiilleri hakkındaki tafsilî ilmi zâtı

⁴⁷ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-me'âd*, thk. Seyyid Celaledin Aştîyanî (Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebligât-ı İslâmî, 1380/2001), 89.

⁴⁸ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-erbaa*, 6: 176.

⁴⁹ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-erbaa*, 2: 368, 6: 110.

⁵⁰ Abdurrahman b. Ahmed Câmî, *Nakdü'n-nusûs fi Şerh-i Nakşü'l-fusûs* (Tahran: Müessesesi-i Mutaliât ve Tahkikât-ı Ferhengi, 1370/1991), 118.

hakkındaki icmâlî ilminin aynısıdır. Yani zâtına zait ve arız bir sebep fiillerinin sudûr sebebi değildir.⁵¹

Molla Sadrâ ilâhi fâiliyet meselesini Meşşâî yöntemle incelemekle yetinmez. İşrâki yöntemle de konuyu ele alır. Tabi hem Meşşâî yöntemle ele aldığı bi'l-inâye fâillikte ve hem de İşrâki yöntemle ele aldığı bi't-tecellî fâillikte “Yalın hakikat her şeyi kuşatmış olup mevcut şeylerden bir şey değildir” ilkesinden istifade eder ve ilâhi ilmin yalın/basît ve icmâlî olmakla birlikte tafsilî keşif olduğunu söyler.

Ancak Molla Sadrâ burada bi'l-inâye fâillikten farklı olarak varlığın teşkiki vahdeti düşüncesini değil varlığın şahsi vahdeti düşüncesini dillendirir.⁵² Varlığın şahsi vahdeti düşüncesine⁵³ de ilahi teveccüh ile ulaştığını ifade ederek şöyle der “Allah Teâla fazlından ve rahmetinden beni mecazi durumlar ile mümkün mahiyetlerin ezeli bir şekilde batıl ve sermedî'nin helak olduğunu bilmeye muvaffak kıldı ve arşi nurani burhan ile doğru yola hidayet etti. Bu doğru yol; varlık ve mevcudun şahsi bir hakikatle sınırlı olduğu, varlık ve hakikatinde bir ortağının bulunmadığı, ayanda kendisi için bir ikincisinin ve varlık diyarında ondan başkasının olmadığı gerçeğidir. Varlık âleminde mabud olan vacip dışında görünen her şey aslında onun zatının zuhuru ve zatıyla aynı olan sıfatlarının tecellisidir.”⁵⁴

Molla Sadrâ bi'l-inâye fâillikten farklı olarak bi't-tecellî fâillikte varlık âleminin Allah ile olan ilişkisini de nedensellik ilkesi çerçevesinde ve illet ve ma'lûl bağlamında ele almaz. Mutasavvıflar gibi zuhur ve tecelli bağlamında konuyu inceler. Akabinde ilâhi fâilliğin bi't-tecellî fâillik olduğunu açıklar ve şöyle der: “Mâhiyetler hakkın isim ve sıfatlarının mazharı ve kemallerinin suretleri olup önce ilimde daha sonra ayanda/nesnel âlemde iradesi ve zâtına olan aşkı hasebince zahir olur.”⁵⁵ Bu teoriye göre Allah varlıkları icat etmez. Varlıklar Hakk Teâlâ'nın varlığının aynı ile mevcut olurlar. Bu yüzden mümkün varlıklar Hakk Teâlâ'nın ma'lûlleri olmayıp varlığının tecellileri ve şunlarıdır.

İrfânda Allah'ın kendi zâtına olan ilmi, isim ve sıfatlara ve bunların iktizalarına ilmi gerekli kılar. Buna göre varlık düzeni ayanı sabite kalıbında Allah'ın ilmi hazretinde ve vâhidiyet makamında mevcuttur. Allah icmalde tafsilî şuhûd ile âlemin tafsilîni zâtının yalınlığıyla şuhûd eder. En güzel nizam olan bu ilmi nizam, Allah'ın zuhur ve ifâzesinin sebebi ve imkân âleminin tahakkuk nedenidir.

⁵¹ Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Bidayetü'l-Hikme* (Kum: İntişarat-ı Darü'l-İlm, 1377/1998), 180.

⁵² Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-erbaa*, 2: 341; 2: 236; 7: 107;

⁵³ Hikmet-i Müteâliye ekolünün önemli şarihlerinden biri olan Abdullah Cevâdî Amulî, Molla Sadrâ'nın hem varlığın teşkiki vahdetini ve hem de varlığın şahsi vahdetini dillendirdiğini ancak Molla Sadrâ'nın konu hakkındaki nihai görüşünün varlığın şahsi vahdeti düşüncesi olduğunu söylemektedir. Amulî'ye göre Molla Sadrâ öğrencilerin durumunu ve eğitimde aşılması gereken merhaleleri göz önünde bulundurduğu için *Esfar* adlı eserinin farklı yerlerinde varlığın teşkiki vahdetini dillendirmiştir. Amulî başka bir yerde de Molla Sadrâ'nın *Esfar*'da illet ve ma'lûl meselesinin son on iki faslının sonunda varlığın vahdetini ispatlamak için verdiği söze amel ettiğini ve varlığın şahsi vahdetini ispatlamakla varlığın teşkiki zemininde hareket eden felsefeyi tamama erdirdiğini ancak Allame Tabâtabâî'nin *Esfar*'ın bu faslını tedris etmediğini söylemektedir. Bk. Abdullah Cevâdî Amulî, *Rahika-i Mahtum Şerh-i Hikmet-i Müteâliye* (Kum: İntişârât-ı İsrâ, 1389/2010), 1: 479; 5: 564.

⁵⁴ Molla Sadrâ, *el-Esfârü'l-erbaa*, 2: 292.

⁵⁵ Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Meftâihü'l-gayb*, thk. Muhammed Hâcevî (Tahran: İntişârât-ı Müessese-i Mütalaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, 1363/1984), 326.

Molla Sadrâ'da da Allah'ın ifâze ve tecellisi ancak Allah'ın kendi zâtına olan ilmi -ki bu ilim onun bütün varlıklara ilminin aynısıdır- vesilesiyle hâsıl olur. ⁵⁶ Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere Molla Sadrâ'da bu konunun esası “Yalın hakikat, kendi basitliği/yalınlığı içerisinde her şeyi kuşatmıştır” ilkesi üzerine bina edilmiştir. ⁵⁷

Sonuç

Aristo fizik ve metafizik adlı eserlerinden dört illetten biri olan fâil illeti geniş bir şekilde ele alır ve fâil illette madde ve suret ayırımını mebna olarak alır. Böylece fâiliyet hususunda tabîi ve tahriki fâili benimser. Tabi fâiliyetin tabîi ve tahriki fâillige indirgenmesi birçok ezeli varlığın mevcut olmasını gerekli kıldığından İbn Sînâ varlık ve mâhiyet ayırımını, Sühreverdî nurun hakikatini, Molla Sadrâ da varlığın asaletini felsefî sistemlerinin temeline yerleştirerek varlık bahşedici icadî illetin varlığını ispatladılar. Tabi Müslüman filozoflar varlık bahşedici icadî bir fâilin varlığını ispatlamakla yetinmediler. İlâhi fâillığın niteliğini ortaya koymak için varlık bahşeden tek ve gerçek icadî fâil olan Allah'a nispeti mümkün bütün olası fâil türlerini de incelediler.

Bu olası fâil türleri arasında Mu'tezilî mütekellimlerin dillendirdikleri bi'l-kasr fâil ilim ve irade sahibi olmakla beraber belli bir gayeye binaen fiilini eyleme döktüğü için bu gaye fâilin illeti hükmünde olacağından bu tür bir fâillik Allah'a nispet edilemez.

İşrâkî filozofların ilâhi fâiliyetin niteliğini ortaya koymak için dile getirdikleri bi'r-rızâ fâilin fiilden önce tafsîlî olmayan icmâlî ilme sahip olması mutlak kemal olan Allah için bir eksiklik sayılacağından böylesi bir fâilligi de Allah'a nispet etmek doğru değildir.

⁵⁶ Ali Muhammed Sacidî, “Sadru'l-Mütellihîn Şirâzî ve Nahve Fâiliyet-i Hakk Teâlâ Der Nizâm-ı Aferinîş”, *Faslnâme Endîşe-i Dinî Danışgah-ı Şirâz* 1/1 (1383/2004): 58.

⁵⁷ Molla Sadrâ fâil illet meselesinde yukarıda zikredilen fâil türlerine ilave olarak hiçbir şekilde Allah'a nispet etme olasılığı bulunmayan fâil türlerini zikreder. Bu fâil türleri şunlardır:

Bi't-tab Fâil: İslâm dünyasında fizik ve metafizik gerçekleri doğaya ve maddeye indirgeyen ve tabiatı dayalı tecrübeyi ön plana çıkaran Natüralistlere göre âlemin icat edicisi tabiattır. Bu yüzden fiilleri ilim ve ihtiyar olmadan sadır olur. Fiilleri de tabiatıyla uyumlu olup normal halette vuku bulur. Yani fiilleri daima belli bir şekildedir. Yağmurun her zaman yukarıdan aşağıya doğru yağması veya dünyanın belli bir yörüngede hareket etmesi bi't-tab fâile örnektir. Tabîi fâilin anlamında bir selbî bir de sübûtî kayıt göze çarpmaktadır. Selbî kayıt ilim ve iradenin olmaması, sübûtî kayıt ise fiilin fâilin tabiatıyla uyumlu olmasıdır.

Bi'l-kasr Fâil: Tabîi fâil gibi ilim ve irade olmadan kendisinden fiilin sadır olduğu fâildir. Ancak tabîi fâilden farklı olarak sadır olan fiil bi'l-kasr fâilin tabiatıyla uyumlu değildir. Yani fiil bir dış etkenin zorlamasıyla kendisinden vuku bulur ve bu etken olmadan fâil söz konusu fiilin kaynağı olmaz. Taşın yukarıya doğru fırlatılması veya rüzgâr estiğinde toz toprağın yukarıya doğru çıkması bi'l-kasr fâile örnektir.

Bi'l-cebr Fâil: Fiili hakkında ilim sahibi olmakla beraber fiilin sudûru hususunda ihtiyar ve seçme gücü olmayan ve fiili ikrah ile sadır olan fâildir. Bir insanın tehdit ile evini terk etmesi bu fâil türüne örnektir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere örnekteki söz konusu fâil evini terk etme fiili hakkında bilgi sahibidir. Ancak kendi istek ve temayülü ile değil, dış bir etkenin zorlamasıyla evini terk etmektedir.

Zikredilen bu üç fâil türü de ihtiyar ve seçme özgürlüğünden yoksundur ve dış bir etkenin zorlamasıyla kendilerinden fiil sadır olur. Bu yüzden bu fâil türlerinin mutlak kudret ve irade sahibi Allah'a taallukları söz konusu değildir. Nitekim Molla Sadrâ bu üç fâil türünün mecbur olma hususunda ortak olduğunu söylemektedir. Bk. Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Resailü İbn Sînâ* (Kum: İntişarat-ı Bidar, 1400/1980), 250; Hasan Muallimi, *Hikmet-i Sadrâ-i: Şerh ve Talika Ber Şevâhidü'r-Rubûbiyye fi'l-Menâhici's-Sülûkiyye* (Kum: İntişarat-ı Hikmet-i İslamî, 1394/2015), 240; Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şirâzî Molla Sadrâ, *el-Arşîyye* (Tahran: İntişarat-ı Mevla, 1391/2012), 145; Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şirâzî Molla Sadrâ, *el-Meşâ'ir*, trc. Gulam Hüseyin Aheni (Tahran: İntişarat-ı Mevla, 1392/2013), 79; Muhsin Dehkânî, *Furuğ-i Hikmet* (Kum: İntişarat-ı Bustan-ı Kitap, 1388/2009), 226.

İbn Sînâ'nın dile getirdiği bi'l-inâye fâil teorisinde fiil zâttan başka bir gayeye binaen sadır olmadığından bi'l-kasd fâilin problemini barındırmaz. Aynı şekilde fiilin sudûrundan önce fâilin tafsilî ilme sahip olması onu bi'r-rızâ fâilin sahip olduğu probleminden de uzak kılar. Ancak fiilin sudûr kaynağı, fâil nezdindeki zâta zait husulî suretlerinin olduğu iddiası fâili fiilin sudûrunda araçlara yani husulî suretlere muhtaç kılar. Bu yüzden bu tür bir fâillığın zâtı itibarıyla gani olan Allah'a nispet edilmesi doğru değildir.

Molla Sadrâ da bi'l-inâye fâili Meşşâi yöntemle ama İbn Sînâ'dan farklı bir şekilde ele alır. Öncelikle Allah'ın huzurî ilimle zâtını zâtı vesilesiyle bildiğini ispatlar. Akabinde de varlığın asaleti ve teşkiki ilkelerini öncül olarak zikredip “Yalın hakikat, kendi basitliği/yalınlığı içerisinde her şeyi kuşatmıştır” ilkesi esasınca Allah'ın zât mertebesinde fiillerini huzurî bir şekilde bildiğini söyler. Bu felsefi ilkeye göre Allah bütün varlıksal kemallere eksiksiz ve yalın/basît bir şekilde sahiptir. Dolayısıyla kendi zâtına olan ilmi bütün varlıklara olan ilminin kendisidir. Yani Allah'ın kendi zâtını akletmesi, eşyanın varlığını akletmesidir. Bu ilmin en önemli özelliği hem fiilden önce ve hem de fiilden sonra huzurî ve tafsilî olmasıdır. Molla Sadrâ bu ilmin icmâlî (yalın/basît) olmakla beraber tafsilî keşfi olduğunu söyler.

Molla Sadrâ birçok felsefi konuyu hem Meşşâi ve hem de İşrâkî yöntemle incelediği gibi bu konuyu da her iki yöntemle inceler. İşrâkî yöntemle ilâhî fâiliyetin niteliğini incelediği zaman varlığın teşkiki ilkesi yerine varlığın şahsi vahdeti düşüncesini ikame eder ve nedensellik ilkesini ilâhî tecelli olarak ele alır. Bu vesileyle Müslüman mutasavvıfların dillendirdiği bi't-tecellî fâil düşüncesini Hikmet-i Müteâliye ekolünün ilkeleri çerçevesinde açıklar. Molla Sadrâ bi'l-inâye fâillikte olduğu gibi burada da “Yalın hakikat, kendi basitliği/yalınlığı içerisinde her şeyi kuşatmıştır” ilkesinden istifade ederek Allah'ın zâtını ve tecellileri olan fiillerini huzurî ve tafsilî bir şekilde bildiğini söyler. Aslında Molla Sadrâ'nın dillendirdiği bi'l-inâye fâil ile bi't-tecellî fâil birbirine zıt fâiller değildir. Farklı öncüllerden aynı sonuca ulaşan fâillerdir. Nitekim Molla Sadrâ da son kitaplarından biri olan *Mefâtihü'l-gayb*'da her iki fâil türünü de savunmuştur.

Görüldüğü üzere Molla Sadrâ, hem bi'l-inâye fâillikte ve hem bi't-tecellî fâillikte ilâhî ilmi zât ve fiil makamında huzurî ve tafsilî bildiğinden açıklamaları, diğer fâil türlerinin sahip olduğu hiçbir problemi barındırmaz. Bu yüzden rahatlıkla Allah'ın (Molla Sadrâ'nın yorumuyla) bi'l-inâye ve bi't-tecellî fâil olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Ahlakî, Merziye. *Şerh-i Şevâhidü'r-Rubûbiyye: Huda Şinasî*. Tahran: Bunyâd-ı Hikmet-i İslâmî Sadrâ, 1391/2012.

Amulî, Abdullah Cevâdî. *Felsefe Sadrâ*. Kum: İntişârât-ı İsrâ, 1387/2008.

Amulî, Abdullah Cevâdî. *Rahika-i Mahtum Şerh-i Hikmet-i Müteâliye*. Kum: İntişârât-ı İsrâ, 1389/2010.

Aristo. *Metafizik*. Trc. Şerafeddin Horasanî. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1389/2010.

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. 5. Baskı. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Aydın, Hasan. *Eski Yunan'dan İslâm'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*. İstanbul: 7 Renk Basım Yayıncılık, 2009.

- Câmî, Abdurrahman b. Ahmed. *Nakdü'n-Nusûs fî Şerh-i Nakşü'l-Fusûs*. Tahran: Müessesesi-i Mutalât ve Tahkikât-ı Ferhengi, 1370/1991.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. 6. Baskı. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Copleston, Frederick Charles. *Tarîh-i Felsefe*. Trc. Seyyid Celaleddin Müçtebevî. 9 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, 1368/1989.
- Dehkânî, Muhsin. *Furuğ-i Hikmet*. Kum: İntişârât-ı Bustân-ı Kitap, 1388/2009.
- Dinanî, Gulam Hüseyin İbrahimî. *Kavâid-i Külli-i Felsefî Der Felsefe İslâmî*. 2 Cilt. Tahran: Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-i Ferhengî, 1380/2001.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muallim-i Sânî Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. Trc. Hasan Melekşâhî. Tahran: İntişârât-ı Suruş, 1376/1997.
- Gareviyân, Muhsin. *İslâm Felsefesine Giriş*. Trc. Sedat Baran. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2013.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Tehafetü't-Tehâfe*. Trc. Hasan Fethi. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1387/2008.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *Dânişnâme-i 'Alâ'i*. Thk. Muhammed Muin. Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Asar-ı Milli, 1383/2004.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *el-Hikmetü'l-Meşrikiyye*. Thk. Sedat Baran. Kum: İntişârât-ı Mehr-i Emirü'l-Müminîn, 1395/2016.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *el-İşarât ve't-Tenbihât*. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Defter-i Neşr-i Kitap, 1403/1983.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *eş-Şifâ: el-İlahiyyât*. Thk. G. C. Anawati - Said Zayed. Tahran: İntişârât-ı Nâsir-ı Hüsrev, 1363/1984.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *et-Ta'likât*. Thk. Abdurrahman Bedevi. Kum: Mektebetü'l-İ'lami'l-İslâmî, 1411/1990.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *Kitâbu's-Şifa: Metafizik II*. Trc. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah b. Ali. *Resâilü İbn Sînâ*. Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1400/1980.
- Kenny, Anthony. *Antik Felsefe*. Trc. Serdar Uslu. 2. Baskı. 4 Cilt. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Arşîyye*. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1391/2012.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-Müte'âliye fî Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erbaa*. 9 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türas, 1401/1981.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Mebde' ve'l-Me'âd*. Thk. Seyyid Celaleddin Aştîyânî. Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebligât-ı İslâmî, 1380/2001.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Meşâ'ir*. Trc. Gulam Hüseyin Ahenî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1392/2013.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *Hudusü'l-Âlem*. Trc. Muhammed Hacevî. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1408/1988.

- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *Mefâtihi'l-gayb*. Thk. Muhammed Hacevî. Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Mütalaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, 1363/1984.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *Risâle fi'l-Hudus*. Thk. Seyyid Hüseyin Museviyan. Tahran: Bunyâd-ı Hikmet-i Sadrâ, 1378/1999.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *Şevâhidü'r-Rubûbiyye fi'l-Menâhici's-Sülûkiyye*. 2 Cilt. Meşhed: Müessesesi-i Metbuât-ı Dinî, 1388/2009.
- Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *Ta'lika Ber Şerh-i Hikmetü'l-İsrâk*. Kum: İntişârât-ı Bidâr, ts.
- Muallimî, Hasan. *Hikmet-i Sadrâ-i: Şerh ve Talika Ber Şevâhidü'r-Rubûbiyye fi'l-Menâhici's-Sülûkiyye*. Kum: İntişârât-ı Hikmet-i İslâmî, 1394/2015.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin. *el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye*. 2 Cilt. Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1370/1991.
- Sacidî, Ali Muhammed. "Sadr'ul-Mütellihin Şirazi ve Nahve Fâiliyet-i Hakk Teâlâ Der Nizam-ı Aferiniş". *Faslname Endişe-i Dini Danışgah-ı Şiraz* 1/1 (1383/2004): 41-62.
- Sebzevârî, Molla Hâdî b. Mehdi. *Şerhü'l-Manzume*. Thk. Muhsin Bidârfer. 2 Cilt. Kum: İntişârât-ı Bidâr, 1390/2011.
- Sühreverdî, Ebü'l-Fütûh Şehâbeddin Yahyâ b. Habeş. *Hikmetü'l-İsrâk*. Thk. Henry Corbin. Tahran: Müessesesi-i Mütalaât ve Tahkikât-ı Ferhengi, 1373/1994.
- Sühreverdî, Ebü'l-Fütûh Şehâbeddin Yahyâ b. Habeş. *Mecmuâ-i Müsannefât-ı Şeyh-i İsrâk*. Thk. Henry Corbin. 4 Cilt. Tahran: Pejuheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütalaât-ı Ferhengî, 1380/2001.
- Şîrvânî, Ali. *Hesti ve İlele An Der Hikmet-i Meşşâ*. Kum: Pejohişhâh-ı Havza ve Danışgâh, 1363/1984.
- Şîrvânî, Ali. *Şerh-e Mustelihat-ı Felsefî*. Kum: Defter-i Tebliğât-ı İslâmî, 1391/2012.
- Tabatabâî, Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *Bidâyetü'l-hikme*. Kum: İntişârât-ı Dârü'l-İlm, 1377/1998.
- Tabatabâî, Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin. *Nihâyetü'l-hikme*. 3 Cilt. Kum: İntişârât-ı Defter-i Tebliğât-ı İslâmî, 1378/1999.
- Teftazânî, Mesûd b.Ömer. *Şerhü'l-Makâsîd*. 5 Cilt. Kum: İntişârât-ı Râzî, 1412/1991.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *Şerhü'l-İşârât vet-Tenbihât*. 3 Cilt. Kum: İntişârât-ı Bustân-ı Kitap, 1386/2007.
- Wall, Jean. *Ma Ba'de't-Tabia*. Trc. Yahya Mehdevi. Tahran: İntişârât-ı Harezmi, 1370/1991.
- Yesribî, Seyyid Yahya. *Tarih-i Tahlîli İntikâdi-i Felsefe İslâmî*. Tahran: Pejohişgâh-ı Ferheng ve Endişe İslâmî, 1387/2008.
- Yezdî, Muhammed Taki Misbah. *Amuzeş-i Felsefe*. 2 Cilt. Kum: Sazmân-ı Tebliğât-ı İslâmî, 1378/1999.